

S T U D I A

Stefan Dudra

<https://orcid.org/0000-0002-4196-1305>

Uniwersytet Zielonogórski, Instytut Nauk o Polityce i Administracji

Spór o jurysdykcję nad parafiami w województwie białostockim jako element konfliktu między Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym a Patriarchatem Moskiewskim

Zarys treści: W artykule poddano analizie konflikt jurysdykcyjny w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym (PAKP) na Białostocczyźnie w latach 1944–1946. W wyniku zmian granicznych po II wojnie światowej pozostały tam tylko cztery prawosławne dekanaty. Większość duchowieństwa odrzuciła zwierzchnictwo bpa Tymoteusza z PAKP i podporządkowała się abp. mińskiemu Bazylemu. W konsekwencji wpłynęło to na przejście w jurysdykcję przez patriarchę moskiewskiego Aleksego wszystkich parafii. Jednak zdecydowane stanowisko Ministerstwa Administracji Publicznej doprowadziło do przywrócenia polskiego zwierzchnictwa nad prawosławnym placówkami na tym obszarze.

Abstract: The article presents an analysis of the jurisdiction conflict in the Polish Autocephalous Orthodox Church (PAKP) in the Białystok province in 1944–46. After the border changes imposed after World War II, only four Orthodox deaneries were in the area. The majority of the clergy rejected the authority of Bishop Tymoteusz from the PAKP and subordinated to the Archbishop Bazyl of Minsk. In consequence, Patriarch of Moscow Alexei (Simanski) took over the canonical jurisdiction of all parishes in Białystok. However, the strong position of the Ministry of Public Administration led to the restoration of Polish sovereignty over Orthodox parishes in this area.

Słowa kluczowe: autokefalia, Białostocczyzna, Kościół prawosławny, Patriarchat Moskiewski, prawosławie

Keywords: autocephaly, Białystok province, Orthodox Church, Moscow Patriarchate, Orthodoxy

Wprowadzenie

Dążenie do podporządkowania sobie prawosławia w Polsce przez Patriarchat Moskiewski posiada wielowiekowe tradycje. W przeszłości było przyczyną wielu sporów i konfliktów między Polską a Rosją. Ta ostatnia, wykorzystując sytuację

międzynarodową, próbowała wciągnąć prawosławnych do własnych celów politycznych. Rolą Cerkwi była integracja podbitych terenów oraz misja wśród innowierców (m.in. poprzez budowanie infrastruktury, zakładanie szkół, krzewienie rosyjskiej kultury). Tworzenie całej administracji kościelnej postrzegane było jako umacnianie wpływów państwa rosyjskiego¹.

Prawosławie na ziemiach polskich obecne było już w okresie wczesnopiastrzowskim. W pierwszej połowie lat trzydziestych XIII w. utworzone zostało biskupstwo prawosławne w Chełmie. Diecezja ta wchodziła w skład metropolii kijowskiej, która jurysdykcyjnie podlegała Patriarchatowi Konstantynopola². Pomimo ograniczeń prawnych rozwój Kościoła prawosławnego nastąpił w okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Rozbudowana została metropolia w Kijowie oraz powstały nowe biskupstwa w: Połocku, Smoleńsku, Turowie, Czernihowie, Chełmie, Włodzimierzu, Łucku, Przemyślu i Lwowie. Od końca XVI stulecia Patriarchat Moskiewski rozpoczął działania zmierzające do rozciągnięcia swojej zwierzchności nad prawosławiem w Rzeczypospolitej. Równolegle w 1596 r. na soborze w Brześciu doszło do zawarcia przez część polskich prawosławnych hierarchów unii z Kościołem rzymskokatolickim. Doprowadziła ona do wielu konfliktów między wiernymi, a także uruchomiła proces prześladowań Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej (jej hierarchia będzie domagała się później równouprawnienia i ograniczenia wpływów Kościoła unickiego). W wielu przypadkach w spory te aktywnie włączał się Patriarchat Moskiewski, który na mocy tzw. traktatu Grzymułtowskiego (1686 r.) uzyskał zwierzchnictwo nad duchowieństwem prawosławnym w Polsce³.

Uwarunkowania polityczne dla prawosławia zmieniły się w okresie zaborów. W Królestwie Polskim nastąpiła jego unifikacja z Rosyjską Cerkwią Prawosławną, skasowano unię brzeską, erygowane zostały nowe biskupstwa, nastąpił rozwój sieci parafialnej, w centrach wielu miast wybudowano nowe cerkwie.

Po odzyskaniu niepodległości prawosławie było drugim co do wielkości wyznaniem w państwie⁴. W nowej rzeczywistości było ono utożsamiane z czymś obcym i wrogim. W polskiej świadomości społecznej było symbolem caratu,

¹ Szerzej zob. A. Curanović, *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010, s. 67–71.

² Szerzej zob. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934; A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin–Chełm 1999; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.

³ J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny*, Lwów 1936, s. 112.

⁴ Według spisu powszechnego z 1931 r. Kościół prawosławny skupiał 3 762 484 wiernych (11,8% ogółu ludności państwa polskiego). W większości prawosławni zamieszkiwali województwa: poleskie (77,4% ludności województwa), wołyńskie (69,8%), nowogródzkie (51,3%), wileńskie (25,4%), białostockie (18,5%) i lubelskie (8,5%). W pozostałych województwach prawosławni liczyli poniżej 1%; zob. M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 6.

rozbiorów, niewoli, ucisku religijnego i narodowościowego⁵. Władze odrodzonej Polski uważały prawosławie za ekspozyturę Cerkwi rosyjskiej i piątą kolumnę ekspansywnego żywiołu rosyjskiego, zaś w społeczeństwie istniała tendencja do obciążania zbiorową odpowiedzialnością za politykę rosyjskich dostojników państwa i Cerkwi z epoki zaboru⁶. Celem było również możliwie jak najszybsze zerwanie wszelkich związków z wrogią w stosunku do państwa polskiego i prawosławia władzą bolszewików. Dążono do uzyskania autokefalii od Patriarchatu Konstantynopolińskiego. Kwestią tą był zainteresowany bezpośrednio Józef Piłsudski, który od samego początku „jak najkategoryczniej żądał samodzielności cerkwi prawosławnej”⁷. Wsparcie uzyskano też od części prawosławnej hierarchii⁸. Trzeba podkreślić, że autokefalia była motywem przewodnim w polityce władz wobec Kościoła prawosławnego w Polsce. Jak stwierdza Mirosława Papierzyńska-Turek: „Była ona jakby probierzem lojalności jego duchowieństwa [...] wynikała z naturalnego dążenia każdego państwa, w którego granicach mieszkała ludność prawosławna, do uniezależnienia tego związku od władz zewnętrznych kościelnych znajdujących się w innym, często wrogim państwie. W warunkach polskich autokefalia była jakby likwidacją jeszcze jednej pozostałości z okresu rozbiorowego”⁹. Ostatecznie działania władz polskich doprowadziły do uzyskania niezależności od Patriarchatu Konstantynopolińskiego. 13 listopada 1924 roku patriarcha Grzegorz VII podpisał odpowiednie orędzie (tomos) w tej sprawie. Przyznanie autokefalii kończyło okres organizowania Kościoła prawosławnego w zmienionej rzeczywistości odrodzonej Polski. Jej uzyskanie nastąpiło bez zgody Patriarchatu Moskiewskiego, który w późniejszym okresie będzie domagał się unieważnienia tego aktu¹⁰. Korespondencja między zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego

⁵ Zob. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w latach 1795–1918*, „ELPIS” 2004, z. 9–10, s. 235–243; idem, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 35–37.

⁶ A. Szostkiewicz, *Kłopoty z prawosławiem*, „Polityka” 31 VIII 2002, s. 69.

⁷ W. Baranowski, *Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931*, Warszawa 1990, s. 90. Rozmowa odbyła się 16 września 1922 r. w Ploesti (Rumunia). W jej trakcie J. Piłsudski stwierdził, że w razie dalszego oporu patriarchy Konstantynopola należy przerwać pertraktacje; *ibidem*, s. 89.

⁸ A. Borkowski, *Pertraktacje rządu polskiego z patriarchatem ekumenicznym w sprawie przyznania autokefalii Kościołowi prawosławnemu w Polsce w latach 1920–1923*, w: *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2006, s. 125.

⁹ M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 104; szerzej o uwarunkowaniach prawnych i politycznych wprowadzenia autokefalii zob.: M. Zzykyin, *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1933; M. Bendza, *Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii*, Białystok 2006; S. Dudra, *Autokefalie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w polityce władz polskich i Patriarchatu Moskiewskiego*, w: *Religijne determinanty polityki*, red. nauk. R. Michalak, Sieniawa Żarska 2014 (seria: Politologia religii), s. 59–70.

¹⁰ J.S. Langrod, *O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki administracji wyznaniowej*, Warszawa 1931, s. 97. Należy podkreślić, że reakcja Kościołów prawosławnych na ogłoszenie autokefalii w Polsce była pozytywna i nie nastąpiło zerwanie wzajemnych kontaktów.

w Polsce metropolitą Dionizym (Waledyńskim) a Patriarchatem Moskiewskim nie doprowadziła do wyjaśnienia sytuacji i ostatecznie zakończyła się zerwaniem stosunków w 1930 roku¹¹. Będzie to determinowało wzajemne relacje po II wojnie światowej.

Przyczyn występującego w latach 1944–1946 konfliktu jurysdykcyjnego w Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym (PAKP) na terenie Białostoczczyzny należy poszukiwać we wspomnianych już procesach zachodzących w Cerkwi po 1918 r. Ich źródłem były nieuregulowane stosunki z Patriarchatem Moskiewskim, wynikłe z otrzymania w 1924 r. przez Cerkiew w Polsce autokefalii ze strony Patriarchatu Konstantynopolińskiego. Sposób jej przyjęcia był też kwestionowany przez część środowisk kościelnych (zarówno hierarchię, jak i duchowieństwo). Dodatkowym elementem wzmacniającym niechęć do państwa polskiego były przepisy władz, głęboko uzależniające i ograniczające życie kościelne (dotyczyło to dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do PAKP, jak również rozporządzenia Rady Ministrów z 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu wewnętrznego Kościoła). Część duchowieństwa wysuwała też pod adresem metropolity Dionizego (Waledyńskiego) oskarżenia o zbyt daleko idącą współpracę z władzami państwowymi. Nie bez znaczenia była też przedwojenna polityka wyznaniowa i narodowościowa wobec prawosławia i ludności białoruskiej, zmierzająca do jej polonizacji, oraz nowe uwarunkowania w powojennej Polsce¹². W szerszym kontekście zagadnienie to należy również rozpatrywać w kształtującej się rywalizacji między patriarchatami moskiewskim i konstantynopolińskim o dominację w światowym prawosławiu. Aspekty te są widoczne również współcześnie (konflikt jurysdykcyjny w Estonii czy w ostatnim okresie na Ukrainie)¹³.

Większość Kościołów uznała niezależność za uwarunkowaną wydarzeniami w Rosyjskim Kościele Prawosławnym. Zakładano, że w sprzyjających okolicznościach „błogosławieństwo” (zgoda) Kościoła Macierzystego zostanie udzielona; zob. K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1944–1956. Studia i materiały*, Kraków 1998, s. 112.

¹¹ 27 października 1930 r. Synod Biskupów postanowił zerwać kontakty z Patriarchatem Moskiewskim, jednocześnie uznając korespondencję metropolity Sergiusza za mającą „znaczenie jedynie informacyjne”. W uzasadnieniu stwierdzano, że metropolita Sergiusz podporządkował się świeckiej władzy w Moskwie, a tym samym nie jest już przedstawicielem Patriarchatu Moskiewskiego; M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 129–130; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, s. 117–121.

¹² O politycznych uwarunkowaniach polityki wyznaniowej szerzej zob. E. Mironowicz, *Polityczne uwarunkowania funkcjonowania Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1920–1939*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2005, nr 24, s. 139–152; R. Michalak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.

¹³ Zob. S. Keleher, *Orthodox Rivalry in the Twentieth Century: Moscow versus Constantinople*, „Religion, State & Society”, 1997, nr 2, s. 127; S. Dudra, *Autocephalization of the Church in Ukraine as an Element of Competition between the Patriarchates of Constantinople and Moscow for the Leadership in the Orthodox World*, „ATHENAEUM. Polish Political Science Studies” 2019, nr 63, s. 137–155.

Celem artykułu jest analiza przyczyn i przebiegu konfliktu jurysdykcyjnego na Białostocczyźnie w latach 1944–1946¹⁴, określenie, na ile działania hierarchii PAKP i wsparcie udzielone jej przez polskie władze państwowe przyczyniły się do zachowania niezależności prawosławia w Polsce i czasowego (do 1948 r.) utrzymania autokefalii otrzymanej w połowie lat dwudziestych XX w. oraz wskazanie, na ile podejmowane działania kościelne wynikały z własnej inicjatywy, a na ile wpisywały się w realizowaną w latach 1944–1946 politykę wyznaniową państwa. Kto był rzeczywistym inicjatorem powstałego konfliktu: abp Bazyli (Rotmirow) czy Patriarchat Moskiewski? Z jakich przesłanek wynikało stanowisko władz polskich, zarówno szczebla centralnego, jak i administracji lokalnej? Spór jurysdykcyjny na Białostocczyźnie nie był tylko lokalnym konfliktem o parafie; *de facto* zagrażał on autokefalicznemu funkcjonowaniu Kościoła prawosławnego w Polsce.

Dla zrozumienia podejmowanej problematyki konieczne jest wyjaśnienie pojęcia „polityka wyznaniowa” oraz istoty autokefalii. W szerokim znaczeniu „polityka wyznaniowa” jest określeniem opisującym stosunek państwa wobec istniejących kościołów i związków wyznaniowych. W ujęciu Ryszarda Michalaka na politykę wyznaniową państwa składa się: „zespół działań o charakterze koncepcyjnym, programowym i wykonawczym, podejmowanych przez jednorodny podmiot władzy administracyjnej lub złożony podmiot władzy (np. partyjno-państwowej) względem podmiotów reprezentujących i kreujących życie religijne (związki wyznaniowe i ludzie)”¹⁵. Kościół prawosławny w swej strukturze organizacyjnej nie posiada władzy centralnej¹⁶. Jego organizacja oparta jest na autokefalii, będącej jedną z zasadniczych form ustrojowych, i jednocześnie stanowiącej jego zewnętrzny fundament. Samo pojęcie autokefalii oznacza samodzielność Kościoła krajowego (lokalnego) i niezależność od zwierzchnich władz duchownych za granicą, przy zachowaniu jedności wiary (wyznania, konfesji),

¹⁴ W artykule Białostocczyznę utożsamiam z obszarem ówczesnych czterech prawosławnych dekanatów: białostockim, bielskim, hajnowskim i sokólskim.

¹⁵ R. Michalak, *Polityka wyznaniowa...*, s. 5; szerzej o założeniach i modelach polityki wyznaniowej PRL zob. J. Matwiejuk, *Model stosunków wyznaniowych w Polsce w latach 1944–1952*, w: *Wyzwolenie czy okupacja? Stosunek społeczności zamieszkujących pogranicze polsko-litewsko-białoruskie do zmieniających się w XX wieku systemów państwowych*, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2006.

¹⁶ Struktura prawosławia nie zna instytucji papieżstwa w jego watykańskim wydaniu, czyli jednego, scentralizowanego i jednoosobowego ośrodka zarządzającego całym Kościołem i sprawującego nad nim pełną władzę. Zamiast tego dzieli się w wymiarze światowym na 15 autokefalicznych, czyli niezależnych organizacyjnie i administracyjnie Kościołów lokalnych: 4 starożytnie patriarchaty wschodnie: Konstantynopol, Aleksandria, Antiochia i Jerozolima; 5 patriarchatów utworzonych w okresie późniejszym: Rosja, Serbia, Rumunia, Bułgaria, Gruzja; 6 Kościołów autokefalicznych nie posiadających rangi patriarchatu: Cypr, Grecja, Albania, Polska, Czechy i Słowacja, Ukraina, zob. A. Mińko, *Kościół Prawosławny*, w: *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*, red. H. Tranda, M. Patalon, Kraków 2009, s. 201–218; J. Sokołowski, *Autokefaliczne Kościoły Prawosławne*, „Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej” 2013, nr 1 (7), s. 260–264.

sakramentów i zasad kanonicznych. Cechą charakterystyczną każdego Kościoła prawosławnego jest samodzielne (niezależne) rozwiązywanie wszystkich problemów wewnątrzkościelnych oraz prawo ustanawiania dla siebie biskupów, łącznie ze zwierzchnikiem¹⁷. Kościół autokefaliczny nie zrywa związków dogmatycznych i kanonicznych z innymi Kościołami prawosławnymi, które tworzą razem Powszechny Kościół Prawosławny, oraz uznaje pierwszeństwo honorowe patriarchy konstantynopolskiego. Kościoły lokalne są niezależne, ale niezależność ta nie może przekraczać określonych granic. Żaden z nich nie może wprowadzać nowych dogmatów oraz naruszać zasad prawnych Kościoła Powszechnego. Niedozwolone jest bezpodstawne odrzucanie starodawnych tradycji i zwyczajów kościelnych. Ponadto każdy Kościół krajowy powinien szanować lokalne przywileje innych Kościołów¹⁸.

W opracowaniu wykorzystano materiały źródłowe zgromadzone w archiwach państwowych (Archiwum Akt Nowych, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Archiwum Państwowym w Białymstoku) oraz kościelnych (Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej). Tematyka sporu jurysdykcyjnego na Białostocczyźnie podejmowana była w badaniach m.in. Kazimierza Urbana, Antoniego Mironowicza, Krzysztofa Sychowicza i Piotra Chomika¹⁹.

W artykule synonimicznie używam określeń: Patriarchat Moskiewski – Rosyjska Cerkiew Prawosławna; Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny – Kościół prawosławny – Cerkiew prawosławna.

Geneza i przebieg konfliktów parafialnych

Równoległe z zajmowaniem w 1944 r. ziem polskich przez Armię Czerwoną, władze Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej podjęły próbę podporządkowania sobie, a przynajmniej objęcia kontrolą, prawosławia w Polsce. Jednym z pierwszych przejawów tej tendencji była sprawa jurysdykcji na Białostocczyźnie. W wyniku dokonujących się zmian granicznych na terenie ówczesnego województwa

¹⁷ A. Łotocki, *Autokefalia. Zasady autokefalii*, Warszawa 1932, s. 16–17; A. Znosko, *Autokefalia. Próba kanonicznego ujęcia przedmiotu w skrócie*, „Wiadomości PAKP” 1971, s. 42–44; T. Kałużny, *Nowy Sobór Ogólnoprawosławny. Natura, historia przygotowań, tematyka*, Kraków 2008, s. 60.

¹⁸ A. Znosko, *Prawosławne prawo kościelne*, cz. 1, Warszawa 1973, s. 172–173; J. Tofiluk, *Autokefalia w rozumieniu Kościoła prawosławnego*, w: *Autokefalie Kościoła Prawosławnego w Polsce...*, s. 22.

¹⁹ K. Urban, „Schizma białostocka”. *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie 1944–1956*, „Białostocczyzna”, 1991, nr 2; idem, *Kościół Prawosławny w Polsce...*; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku...*; K. Sychowicz, *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944–1975*, Białystok 2013; P. Chomik, *Schizma bielska jako przykład problemów jurysdykcyjnych Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie w latach 1944–1946*, w: idem, *Cerkiew prawosławna w Polsce i krajach sąsiednich: od przeszłości do współczesnych problemów bezpieczeństwa*, Białystok 2015.

białostockiego pozostały jedynie cztery dekanaty: białostocki, bielski, hajnowski i sokólski, a liczbę prawosławnych szacowano na ponad 160 tys.²⁰ Z upoważnienia przewodniczącego PKWN Edwarda Osóbki-Morawskiego od 27 sierpnia 1944 r. formalnie parafiami na tym terenie zarządzał bp Tymoteusz (Szretter), kierujący diecezją chełmsko-podlaską²¹. Sytuacja była jednak skomplikowana, gdyż zdecydowana większość duchowieństwa nie uznawała jego zwierzchnictwa i podporządkowała się abp. mińskiemu i białoruskiemu Bazylemu (Rotmirowowi). W drugiej połowie grudnia 1944 r. hierarcha ten po raz drugi odbył wizytację duszpasterską na Białostocczyźnie (pierwsza miała miejsce na początku grudnia; Bazylemu towarzyszył wówczas przedstawiciel rządu BSRR Aleksander Łobanow)²². W trakcie spotkań z duchowieństwem dekanatu hajnowskiego oraz z powiatów bielskiego i białostockiego podjęto decyzję o przyłączeniu ich do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. 20 grudnia powołana została Tymczasowa Rada Diecezjalna, której zadaniem było podporządkowanie pozostałego duchowieństwa i wiernych Patriarchatowi Moskiewskiemu. W trakcie zebrania wybrano też delegata (ks. Mikołaja Wincukiewicza) na rozpoczynający się 31 stycznia 1945 r. Sobór lokalny Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (jego celem był wybór nowego patriarchy)²³.

Kolejnym krokiem był dekret patriarchy Aleksego (Simańskiego), którym 12 lutego 1945 r. przejął w jurysdykcję kanoniczną wszystkie parafie na Białostocczyźnie²⁴. Była to jawna ingerencja w wewnętrzne struktury PAKP. Następstwem powyższej decyzji było przekształcenie 22 lutego Tymczasowej Rady Diecezjalnej w Białostocki Diecezjalny Zarząd Prawosławny z siedzibą w Bielsku Podlaskim. Członkami Zarządu zostali dziekani: bielski ks. Mikołaj Wincukiewicz, białostocki ks. Józef Guszkiwicz, hajnowski ks. Jan Gromotowicz oraz siemiatycki ks. Elizeusz Gierasimow. Nowo powstały organ odrzucał władzę bpa Tymoteusza. Uważano, że jako hierarcha nienależący do episkopatu Patriarchatu Moskiewskiego nie posiada on prawa do zarządzania diecezją. Duchowni, którzy podporządkowali się abp. Bazylemu (Rotmirowowi) składali specjalną przysięgę na wierność Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu. Ci natomiast, którzy w dalszym ciągu

²⁰ E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944–1949*, Warszawa 1993, s. 116.

²¹ Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (dalej: AWMP), sygn. R II-6D 1907, Pismo E. Osóbki Morawskiego, Warszawa, 27 VIII 1944 r., k. 12. Pismo było odpowiedzią na memoriał bpa Tymoteusza, wystosowany 10 sierpnia 1944 r. do E. Osóbki-Morawskiego w sprawie uzyskania zgody na objęcie swoją jurysdykcją obszarów Białostocczyzny; K. Urban, „Schizma białostocka”..., s. 26; K. Sychowicz, *op. cit.*, s. 65.

²² E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce...*, s. 138; *Schizma bielska...*, s. 117.

²³ K. Urban, „Schizma białostocka”..., s. 26; S. Borowik, *Zawirowania wojny w wasilkowskiej zsywyce zamknięte*, „Przegląd Prawosławny”, 2005, nr 9, s. 23.

²⁴ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Administracji Publicznej (dalej: MAP), sygn. 1048, Pismo UW w Białymstoku do Departamentu Wyznaniowego MAP w Warszawie, 24 V 1945 r., k. 5, K. Sychowicz, *op. cit.*, s. 67.

uznawali zwierzchnictwo bpa Tymoteusza, zostali zawieszani w czynnościach kapłańskich²⁵. W prawosławiu na Białostocczyźnie doszło do faktycznego rozłamu, który w obliczu trwającej akcji wysiedleńczej ludności prawosławnej do ZSRR zagrażał w ogóle istnieniu Kościoła prawosławnego w Polsce, a w każdym razie mógł doprowadzić do jego pełnej marginalizacji. Główną rolę w procesie podporządkowywania prawosławia na Białostocczyźnie Patriarchatowi Moskiewskiemu odgrywał ks. Mikołaj Wincukiewicz (w latach 1939–1944 proboszcz parafii w Kuraszewie). Według władz wojewódzkich posiadał on silne wsparcie dziekana hajnowskiego ks. Jana Gromotowicza i proboszcza parafii w Klejnikach ks. Anatola Kulczyckiego²⁶.

Białostocki Diecezjalny Zarząd Prawosławny podjął organizację życia religijnego. W szkołach prowadzona była nauka religii, na wniosek Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku wypełniano karty katalogowe w związku z inwentaryzacją zabytków. Zakupów świeczek i wina mszalnego dokonywano w Mińsku (BSRR). Wychodzące pisma posiadały czołówkę „Moskiewska Patriarchia, Mińska Archidiecezja, Zarządzający Sprawami Białostockiej Diecezji”²⁷. W wyniku powyższych działań na Białostocczyźnie doszło do wykształcenia się wyznaniowej dwuwładzy (z jednej strony zwolennicy ks. M. Wincukiewicza, z drugiej bpa Tymoteusza). W tym momencie bp Tymoteusz utracił kontrolę nad duchowieństwem i parafiami na Białostocczyźnie. Część duchowieństwa zajęła pozycję wyczekującą, zajmując się tylko posługami duszpasterskimi. W historiografii wydarzenia te zostały nazwane „schizmą białostocką” (Kazimierz Urban) lub „schizmą bielską” (Piotr Chomik)²⁸.

Sytuacja, jaka wytworzyła się na Białostocczyźnie, była niekorzystna dla władz polskich, gdyż podważała suwerenność państwa, stanowiła też groźbę utraty niezależności prawosławia w Polsce. Problem jurysdykcyjny był szczególnie ważny, ponieważ decydował o charakterze relacji z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym.

²⁵ W wielu przypadkach dochodziło do otwartych konfliktów i gorszących scen. Na przykład, gdy proboszcz parafii w Szczytach nie wyraził zgody na zwierzchnictwo abpa Bazylego, w trakcie liturgii wysłany przez ks. Wincukiewicza duchowny dokonał w grudniu 1945 r. napaści na proboszcza „usunął go siłą z cerkwi, złamał krzyż oraz zabrał relikwie z ołtarza”, AAN, MAP, sygn. 1048, Pismo wojewody białostockiego Stefana Dybrowskiego do ministra sprawiedliwości, 22 III 1946 r., k. 91.

²⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starostwo Powiatowe Bielsko-Podlaskie (dalej: SPB-P), sygn. 114, Pismo wojewody Stefana Dybrowskiego do starosty powiatowego w Bielsku Podlaskim, 26 X 1945 r., k. 129. Jednocześnie wojewoda polecił zebranie materiałów o zachowaniu się duchownych w okresie okupacji hitlerowskiej i ewentualnej współpracy z okupantem; o działalności ks. Wincukiewicza i rozłamie wśród duchowieństwa prawosławnego na Białostocczyźnie; zob. G. Sosna, D. Fonik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995, s. 56–59.

²⁷ S. Borowik, *op. cit.*, s. 23.

²⁸ P. Chomik uważa, że bardziej adekwatna nazwa to „schizma bielska”, gdyż główne wydarzenia z nią związane odbywały się w Bielsku Podlaskim i na terenie powiatu bielskiego; zob. idem, *Schizma bielska...*, s. 117.

Decyzje bp. Bazylego (Rotmirowa) były sprzeczne zarówno z aktem autokefalii z 1924 r., przepisami dekretu prezydenta z 1938 r., jak i decyzjami przewodniczącego PKWN²⁹. W krótkim czasie doprowadziły też do wielu konfliktów parafialnych (m.in. w parafiach w Orli, Narewce, Siemianówce), dezorganizowały życie religijne (odwoływanie duchownych z parafii, pozbawianie prawa odprawiania nabożeństw). Dochodziło do czasowego zamykania świątyń (Szczyty), administracyjnego przypisywania parafii pod jurysdykcję abp Bazylego (m.in. w Choroszczy)³⁰. Przede wszystkim cała sytuacja naruszała zasadę autokefaliczności PAKP. Właśnie na autokefalię z 1924 r. będą powoływać się polskie władze, które jednoznacznie wsparły w tej kwestii bpa Tymoteusza. Hierarcha uzyskał również poparcie metropolity Dionizego, który zdecydowanie opowiadał się za przynależnością parafii na Białostocczyźnie do Polski. Zwracał on uwagę, że zachodzące po wojnie zmiany graniczne i trwająca akcja przesiedleńcza na Ukrainę, pozbawiają Cerkiew znaczącej liczby wiernych. Dodatkowo ewentualna utrata Białostocczyzny mogłaby stać się początkiem końca Kościoła prawosławnego w Polsce. Metropolita apelował, że „należy dołożyć wszelkich starań, aby do tego nie dopuścić. Władze są po naszej stronie. Trzeba to wykorzystać”³¹.

Z zaistniałej trudnej sytuacji na Białostocczyźnie zdawały sobie również sprawę władze, zarówno na szczeblu centralnym jak i terenowym. Departament Wyznaniowy MAP zwracał uwagę, że: „organizacja władz duchownych napotyka na trudności ze względu na to, że ze strony władz kościelnych sowieckich czynione są usiłowania w kierunku zniesienia autokefalii i poddanie prawosławnych na terenie Rzeczypospolitej pod jurysdykcję Kościoła prawosławnego w ZSRR. Patriarcha Moskiewski Aleksy, nie licząc się zupełnie z postanowieniami ustawodawstwa polskiego, decyzją z 12.II.1945 r. oddał parafie prawosławne na terenie województwa białostockiego pod jurysdykcję biskupa mińskiego [...] Interes państwa wymaga bezwzględnie utrzymania autokefalii”³².

W kwietniu 1945 r. w sprawie trwającego konfliktu zajął też stanowisko wojewoda białostocki. W piśmie do starosty powiatu bielskiego podkreślał, że nie należy uznawać żadnych decyzji abpa Bazylego oraz podporządkowanego mu duchowieństwa na terytorium Polski (dotyczyło to m.in. obsadzania stanowisk kościelnych). Powoływał się przy tym na przedwojenne unormowania prawne PAKP. Podejmowano też próby nacisku na duchowieństwo. W szczególności

²⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku...*, s. 237.

³⁰ AAN, MAP, sygn. 1048, Pismo wojewody białostockiego do MAP, 10 I 1946 r., k. 77; szerzej zob. *Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944–1956*, t. 1: sierpień 1944 – grudzień 1956, cz. 1: sierpień 1944 – grudzień 1945, oprac. S. Iwaniuk, Białystok 1996.

³¹ AWMp, Pismo metropolity Dionizego do bpa Tymoteusza z 10 października 1945 r., k. 12.

³² Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN) BU 01283/1653, Notatka dotycząca Kościoła prawosławnego (Wyciąg ze sprawozdania Dyr. Dep. V Wyznaniowego MAP za miesiąc kwiecień i maj 1945 r.), k. 104; zob. też P. Chomik, *Schizma bielska...*, s. 120.

dotyczyło to księży dziekanów, którzy mieli zobowiązać podległych duchownych do respektowania obowiązujących przepisów³³. Stanowisko to, oraz wytyczne wydane przez Departament Wyznaniowy MAP, wpłynęły na podjęcie działań przez władze wojewódzkie w Białymstoku³⁴. Wojewoda Stefan Dybowski w piśmie z 6 czerwca 1945 r. adresowanym do ks. dziekana Józefa Guszkiewicza zwracał uwagę, że część duchownych prawosławnych nie przestrzega obowiązujących przepisów dotyczących niezależności PAKP od jakiegokolwiek pozakrajowej władzy duchownej lub świeckiej. Jednocześnie żądał wydania stosownego zarządzenia przypominającego o obowiązkach duchowieństwa w tym zakresie³⁵. Ze względu na powagę sytuacji 27 czerwca 1945 r. MAP wydało zarządzenie w którym poinformowano, że do czasu ustalenia nowych władz Kościoła prawosławnego (w tym czasie już w Warszawie przebywał metropolita Dionizy), władzę diecezjalną na terenie województwa białostockiego wykonuje bp Tymoteusz³⁶. Odpowiedzią Białostockiego Diecezjalnego Zarządu Prawosławnego było wydanie dzień później dwóch memoriałów skierowanych do rządu polskiego. W pierwszym negowano autokefalię z 1924 r. (tym samym podstawę funkcjonowania PAKP), w drugim natomiast domagano się uchylecia obowiązywania przepisów dekretu z 1938 r. Ponadto informowano MAP, że na podstawie zebrań duchowieństwa prawosławnego z powiatów bielskiego i białostockiego odbytych w grudniu 1944 r. pod przewodnictwem abpa Bazylego i podjętych uchwał prawosławna diecezja białostocka z siedzibą w Bielsku Podlaskim została włączona w skład Patriarchatu Moskiewskiego³⁷. Tym samym odmawiano wykonywania zarządzeń władz polskich.

Wobec zaostrzenia się konfliktu władze wojewódzkie w Białymstoku uzyskały pełne wsparcie ze strony Departamentu Wyznaniowego MAP. Stał on na stanowisku, że podporządkowanie parafii prawosławnych na tym terenie jurysdykcji Patriarchatu Moskiewskiego może być potraktowane jako „ingerencja obcej

³³ AAN, MAP, sygn. 1048, Pismo Naczelnika Wydziału Ogólnego UW do starosty powiatu w Bielsku Podlaskim, 14 IV 1945 r., k. 4.

³⁴ Trzeba podkreślić, że w początkowym okresie współpraca między MAP a władzami wojewódzkimi nie była skoordynowana. M.in. do maja 1945 r. władze wojewódzkie w Białymstoku nie posiadały informacji, który z prawosławnych hierarchów sprawował władzę diecezjalną na terenie województwa białostockiego; AAN, MAP, sygn. 1048, Pismo wojewody białostockiego Stefana Dybowskiego do Departamentu Wyznaniowego MAP, 5 V 1945 r., k. 1.

³⁵ *Ibidem*, Pismo wojewody białostockiego Stefana Dybowskiego do ks. J. Guszkiewicza, 6 VI 1945 r., k. 7; S. Borowik, *op. cit.*, s. 23.

³⁶ APB, SPB-P, sygn. 114, Pismo UW w Białymstoku do starosty powiatowego w Bielsku Podlaskim, 15 VII 1945 r., k. 62.

³⁷ AAN, MAP, sygn. 1048, Memoriał Białostockiego Diecezjalnego Zarządu Prawosławnego w Bielsku Podlaskim do Wysokiego Rządu Demokratycznej Rzeczypospolitej Polskiej, 28 VI 1945 r. oraz Pismo Białostockiego Diecezjalnego Zarządu Prawosławnego w Bielsku Podlaskim do MAP, 30 VII 1945 r., k. 11, 24.

władzy w wewnętrzne sprawy Polski oraz naruszenie jej praw suwerennych”. Sugerowano wszczęcie odpowiednich kroków dyplomatycznych, mających na celu rozwiązanie zaistniałej sytuacji. Powoływano się przy tym ponownie na autokefalię z 1924 r., „dającą Cerkwi w Polsce niezależność od jakiegokolwiek pozakrajowej władzy duchownej lub świeckiej, a aktualny interes państwa wymaga bezwzględnie jej utrzymania”³⁸. Działania podejmowane zarówno przez władze, jak i bpa Tymoteusza nie przyniosły rezultatów. 30 lipca 1945 r. członkowie Białostockiego Diecezjalnego Zarządu Prawosławnego oficjalnie powiadomili MAP o przyłączeniu w grudniu 1944 r. „diecezji białostockiej” do Patriarchatu Moskiewskiego. Był to jednoznaczny akt odłączenia się części prawosławnych parafii od struktur administracyjnych PAKP. W odpowiedzi wojewoda białostocki zażądał od bpa Tymoteusza usunięcia ze stanowisk sygnatariuszy powyższego pisma, którzy „godząc w ustrojowe ustawy Rzeczypospolitej Polskiej i w organizację Polskiego Kościoła Prawosławnego dopuścili się szkodliwej działalności względem Państwa Polskiego”³⁹.

Sytuacja uległa dalszej komplikacji po rozwiązaniu 6 listopada 1945 r. Białostockiego Diecezjalnego Zarządu Prawosławnego i mianowaniu ks. Mikołaja Wincukiewicza na stanowisko „Zarządzającego Sprawami Białostockiego Biskupstwa”⁴⁰. Tym samym nastąpiło scentralizowanie i wzmocnienie władzy kościelnej duchownego. Został on upoważniony do podejmowania wszystkich decyzji związanych z funkcjonowaniem diecezji. Uzyskał także prawo do mianowania i zwalniania duchowieństwa. Ks. Mikołaj Wincukiewicz dokonał również unieważnienia misji kanonicznych wydanych dla duchownych jak i osób świeckich dotyczących prawa nauczania religii we wszystkich szkołach województwa białostockiego. Ponadto kontrolował finanse diecezji oraz wykazywał dużą aktywność w sprawach kadrowych, co wywoływało wiele zadrążeń i konfliktów. Na nieposłusznych duchownych nakładana była *suspensa* w odprawianiu nabożeństw. Duchowni, którzy tracili stanowiska przechodzili do „obozu” biskupa Tymoteusza⁴¹.

Wydarzenia na Białostocczyźnie oraz działalność ks. Mikołaja Wincukiewicza doprowadziły do zdecydowanej interwencji władz państwowych. W listopadzie 1945 r. starosta bielski ([imię nieustalone] Woźniak) zwrócił się do wojewody białostockiego w sprawie ustalenia statusu dziekan bielskiego ks. M. Wincukiewicza,

³⁸ *Ibidem*, Pismo Ministra Administracji Publicznej W. Kiernika do Ministra Spraw Zagranicznych w sprawie jurysdykcji arcybiskupa mińskiego na terenie województwa białostockiego, 23 XI 1945 r., k. 30.

³⁹ *Ibidem*, Pismo Wojewody Białostockiego do bpa Tymoteusza w sprawie usunięcia niektórych duchownych powiatu bielskiego z zajmowanego stanowiska kościelnego, 31 VIII 1945 r., k. 23. W piśmie wskazani zostali ks. ks. M. Wincukiewicz, J. Gromotowicz i M. Kulczycki. W/w duchowni zostali odwołani z zajmowanych stanowisk przez bpa Tymoteusza.

⁴⁰ *Ibidem*, Pismo abp. Bazylego do ks. M. Wincukiewicza, 6 XI 1945 r., k. 60. Sekretarzem diecezji został wyświęcony na kapłana ks. Bazyli Iwasienko.

⁴¹ P. Chomik, *Schizma bielska...*, s. 127.

dziekana hajnowskiego ks. Jana Gromotowicza i proboszcza parafii w Klejnikach ks. Mikołaja Kulczyckiego. Starosta podkreślał, że jawnie przeciwko ustrojowi Kościoła prawosławnego w Polsce występują ks. M. Wincukiewicz oraz jego sekretarz Bazyli Iwasienko. Ponadto zwrócił się on 8 marca 1946 r. do Komendy Powiatowej MO w Bielsku Podlaskim o wszczęcie dochodzenia w sprawie zbierania podpisów pod apelem do władz w Moskwie i Mińsku o wzięcie pod swoją opiekę ludności białoruskiej. W całą akcję zaangażowanych było kilku duchownych z ks. M. Wincukiewiczem na czele. Powodem mogło być dążenie części ludności białoruskiej do włączenia powiatu bielskiego do ZSRR. Już jesienią 1945 r. pojawiały się informacje dotyczące oderwania wschodniej części województwa białostockiego od Polski⁴².

Konkretne działania podjęli też Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny i bp Tymoteusz (m.in. w listopadzie 1945 r. ze stanowiska proboszcza parafii Narodzenia NMP w Bielsku Podlaskim i dziekana okręgu bielskiego został zwolniony ks. M. Wincukiewicz)⁴³. Sytuacja była na tyle poważna, że minister administracji publicznej Władysław Kiernik zwrócił się do MSZ o podjęcie odpowiednich kroków dyplomatycznych, mających na celu rozwiązanie problemu na Białostocczyźnie. Minister wskazywał m.in. na ingerencję w wewnętrzne sprawy państwa i naruszanie jego suwerenności. Aktywność MSZ w tej sprawie nie jest jednak znana⁴⁴.

Działania podjęte przez władze kościelne doprowadziły do zmian kadrowych, które osłabiły pozycję ks. M. Wincukiewicza (m.in. na stanowisko dziekana okręgu białostockiego mianowany został ks. Anatol Kiryk). Ostatecznie 22 grudnia 1945 r. ks. M. Wincukiewicz został skazany w sprawie karno-administracyjnej za przekroczenie uprawnień (m.in. nieprawne przywłaszczenie stanowiska i tytułu „zarządzającego sprawami białostockiego biskupstwa”)⁴⁵. W styczniu 1946 r. uznano też, że podporządkowując się jurysdykcji abpa Bazylego nie uznał dekretu Prezydenta RP z 1938 r., co godziło w podstawy niezależności PAKP. Tym samym

⁴² Zob. E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944–1949...*, s. 139–142.

⁴³ AWMP, Pismo WDKP do ks. M. Wincukiewicza, 14 XI 1945 r. Należy podkreślić, że pisma tego duchowny nie przyjął i nie zastosował się do dekretu. Mało tego, kilka dni później zabronił duchowieństwu, pod groźbą kar kościelnych, jakichkolwiek kontaktów z episkopatem PAKP; K. Urban, *Kościół Prawosławny w Polsce...*, Kraków 1998, s. 60.

⁴⁴ Brak jest potwierdzenia źródłowego, ale prawdopodobnie to na polecenie władz radzieckich abp miński Bazyli zakończył wspieranie duchownych i ich działalności na Białostocczyźnie; zob. S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019, s. 247.

⁴⁵ AAN, MAP, sygn. 1048, Orzeczenie Starosty Powiatowego Bielsko-Podlaskiego, 22 XII 1945 r., k. 71. Ks. M. Wincukiewicz został skazany na karę 30 dni bezwzględnej aresztu oraz koszty postępowania sądowego. 3 lutego 1946 r. Prezydent KRN uwzględniając pismo z 24 grudnia 1945 r. skazanego ks. M. Wincukiewicza skorzystał z prawa łaski i darował mu orzeczoną przez Starostę Powiatowego karę aresztu oraz nałożone koszty postępowania.

stwierdzono, że wszystkie jego zarządzenia i podejmowane czynności (zarząd diecezją białostocką, mianowanie i zwalnianie duchownych) były dokonywane bez zgody polskich władz kościelnych i państwowych⁴⁶.

Konflikt na Białostocczyźnie został ostatecznie rozstrzygnięty 19 lutego 1946 r. Z inicjatywy starosty bielskiego zwołany został zjazd duchowieństwa z całego powiatu. W jego trakcie większość księży podpisała deklarację lojalności wobec władz polskich i hierarchii cerkiewnej. W podjętej uchwale zapowiedziano zerwanie kontaktów z arcybiskupem Bazylim oraz uznano władzę zwierzchnią bpa Tymoteusza⁴⁷. Stabilizacja nastrojów wśród duchowieństwa i wiernych na Białostocczyźnie nastąpiła dopiero w maju 1946 r., kiedy ostatnia parafia (Narodzenia NMP w Bielsku Podlaskim) uznała jurysdykcję PAKP (jej dotychczasowy proboszcz, bliski współpracownik ks. M. Wincukiewicza, ks. Bazyl Iwasienko, wyjechał do BSRR). W stosunku do duchowieństwa, które nie podporządkowało się bp. Tymoteuszowi zastosowano różnego rodzaju szykany, kary oraz tymczasowe więzienie. W niewyjaśnionych okolicznościach zaginął ks. Włodzimierz Jemieljaniuk – wikariusz z Zabłudowa⁴⁸. Ks. M. Wincukiewicz został porwany w marcu 1946 r. na ulicy w Bielsku Podlaskim przez nieznaną sprawców i przewieziony za granicę⁴⁹. Przeciwny jakimkolwiek represjom stosowanym wobec duchownych, którzy przeszli pod jurysdykcję abpa Bazylego, był minister sprawiedliwości Henryk Świątkowski. Uważał, że zdarzające się aresztowania czy ich karanie będzie w dalszym ciągu dzielić społeczność prawosławną⁵⁰. Stanowisko takie, wsparte dodatkowo przez władze wpłynęło na złagodzenie w tym zakresie polityki personalnej przez hierarchię prawosławną. Erygowanie 15 lipca 1946 r. diecezji białostocko-bielskiej (ordynariuszem został mianowany bp Tymoteusz) miało umocnić pozycję hierarchy oraz przyczynić się do stabilizacji życia religijnego na tym obszarze.

⁴⁶ *Ibidem*, Pismo Departamentu Wyznaniowego MAP do Ministerstwa Sprawiedliwości, 9 I 1946 r., k. 69.

⁴⁷ K. Sychowicz, *op. cit.*, s. 71.

⁴⁸ Ks. Jemieljaniuk został wezwany do UW w Białymstoku i już stamtąd nie powrócił, zob. E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944–1949...*, s. 168; S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny...*, s. 248.

⁴⁹ Według innych informacji porwanie miało charakter upozorowany przez służby bezpieczeństwa (nie wiadomo czy polskie, czy radzieckie), by umożliwić ks. Wincukiewiczowi wyjazd na Białoruś i uniknięcie kary. Podobny los spotkał ks. Konstantego Bajko, którego porwano z ulicy 16 marca 1946 r., gdy szedł na lekcje religii do jednej z bielskich szkół. Po krótkim pobycie w Bielsku, został przewieziony do Brześcia, a stamtąd do Mińska. Został osądzony na terenie ZSRR i skazany na 15 lat robót w łagrze (do Polski wrócił w październiku 1956 r.); E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944–1949...*, s. 169; *Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944–1956*, t. 1: *sierpień 1944 – grudzień 1956*, cz. 2: *styczeń–grudzień 1946*, oprac. S. Iwaniuk, Białystok 1998, dok. nr 32, s. 75.

⁵⁰ AAN, MAP, sygn. 1048, Pismo ministra sprawiedliwości H. Świątkowskiego do Prezesa Rady Ministrów, 22 III 1946 r., k. 87.

Zakończenie

Podjęmowane od grudnia 1944 r. próby utworzenia na ziemiach polskich przez Patriarchat Moskiewski nowej organizacji kościelnej zakończyły się niepowodzeniem. Nie można wykluczyć, że bezpośrednio po wojnie próbował on przejąć prawosławnych w Polsce pod własną jurysdykcję (wydarzenia na Białostoczczyźnie mogły być tylko próbą sondowania tego typu możliwości)⁵¹. Ułatwieniem dla takich działań był początkowy brak zwierzchnika Kościoła prawosławnego w Polsce (metropolita Dionizy przebywał na emigracji i powrócił do Warszawy dopiero pod koniec kwietnia 1945 r.). Trzeba też pamiętać, że w tym samym okresie odbywały się, na podstawie układu z 9 września 1944 r., przesiedlenia ludności białoruskiej do BSRR (ogółem wysiedlono ponad 36 tys. osób)⁵². Była ona o tyle ważna dla przyszłości PAKP, że w zdecydowanej większości byli oni jego wiernymi i całkowite ich wysiedlenie mogło zagrażać istnieniu Cerkwi w Polsce. Równolegle wysiedlano też z Polski południowo-wschodniej do USRR Ukraińców i Łemków. Według ogólnych szacunków akcja ta objęła ok 490 tys. osób (w liczbie tej znalazło się ok. 170–180 tys. prawosławnych z Chełmszczyzny i południowego Podlasia oraz około 15 tys. z Łemkowszczyzny)⁵³. W znaczący sposób osłabiło to potencjał liczbowy wiernych PAKP, wpływało też na jego dalsze funkcjonowanie. W założeniu akcja wysiedleńcza miała na celu całkowite pozbycie się Białorusinów, Ukraińców i Łemków, tym samym rozwiązanie kwestii wyznaniowych (poza Kościołem prawosławnym głównie dotyczyły one Kościoła greckokatolickiego).

Sojuznikami PAKP w sporze jurysdykcyjnym na Białostoczczyźnie okazały się władze państwowe, które stawały się też głównym arbitrem w rozstrzygnięciu sytuacji konfliktowych w Cerkwi. Będzie to widoczne także w późniejszym okresie. Kreowały również politykę wyznaniową doprowadzając w czerwcu 1948 r. do przyjęcia przez PAKP autokefalii od Patriarchatu Moskiewskiego. Warto podkreślić, że faktu tego nie uznał Patriarchat Konstantynopola, który zaakceptował zaistniały stan rzeczy dopiero w 1959 r. Konflikt religijny na Białostoczczyźnie był również elementem trwającego sporu między patriarchatami moskiewskim i konstantynopolitańskim o przewodnictwo i wpływy w światowym prawosławiu.

⁵¹ K. Sychowicz, *op. cit.*, s. 70.

⁵² Pod koniec wojny liczba Białorusinów na terenie województwa białostockiego według szacunkowych obliczeń Eugeniusza Mironowicza wynosiła ponad 160 000. Zamieszkiwali oni we wschodniej części powiatów bielskiego, białostockiego i sokólskiego, E. Mironowicz, *Białorusini w Polsce 1944–1949...*, s. 111, 116; por. też I. Matus, *Repatriacja Białorusinów z terenów województwa białostockiego do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej we wspomnieniach mieszkańców*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1995, nr 3, s. 45.

⁵³ Ogólną liczbę 49 4805 wysiedlonych podaje Jan Pisuliński, zob. idem, *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Rzeszów 2009, s. 508. Według danych Eugeniusza Misiły było to 483 808 osób, zob. *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, t. 2: *Dokumenty*, oprac. E. Misiło, Warszawa 1999, s. 357.

The Dispute about Jurisdiction over Parishes in Białystok Province as an Element of the Conflict between the Polish Autocephalous Orthodox Church and Moscow Patriarchate (Summary)

The article analyses the conflict of jurisdiction in the Polish Autocephalous Orthodox Church (PAKP) in the Białystok province in 1944–46. Its sources are looked for in the processes taking place in the Orthodox Church after 1918, resulting mainly from the unregulated relations with the Moscow Patriarchate after the Orthodox Church in Poland received autocephaly from the Patriarchate of Constantinople in 1924. In consequence of the Second World War and the border changes within the then Białystok voivodship, only four Orthodox deaneries remained there: Białystok, Bielsk, Hajnówka, and Sokółka. The majority of the clergy rejected the leadership of Bishop Tymoteusz (Szretter) from PAKP and subordinated themselves to Bishop Basil (Rotmirow) of Minsk and Belarusian. As a result, in February 1945, the patriarch of Moscow Alexei (Simanski) took over the canonical jurisdiction of all parishes in Białystok province. However, Bishop Tymoteusz received the support of the Polish authorities, who recognised the above actions as a violation of the principle of autocephaly. The strong position of the local administration backed by the Polish Ministry of Public Administration led to the restoration of Polish sovereignty over the Orthodox parishes in this area. The unsuccessful attempts to establish a new church organisation in the Polish lands prevented the subordination of the Orthodox Church in Poland to the Moscow Patriarchate.

Bibliografia (wybór)

Źródła

- Archiwum Akt Nowych, zespół Ministerstwa Administracji Publicznej
Archiwum Państwowe w Białymstoku, zespół Starostwo Powiatowe Bielsko-Podlaskie
Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej
Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944–1956, t. 1: *sierpień 1944 – grudzień 1956*, cz. 1: *sierpień 1944 – grudzień 1945*, oprac. S. Iwaniuk, Białystok 1996
Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944–1956, t. 1: *sierpień 1944 – grudzień 1956*, cz. 2: *styczeń–grudzień 1946*, oprac. S. Iwaniuk, Białystok 1998
Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946, t. 2: *Dokumenty*, oprac. E. Misiło, Warszawa 1999

Opracowania

- Bendza M., *Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii*, Białystok 2006
Borowik S., *Zawirowania wojny w wasilkowskiej zszycie zamknięte*, „Przegląd Prawosławny” 2005, nr 9, s. 22–24
Chomik P., *Cerkiew prawosławna w Polsce i krajach sąsiednich: od przeszłości do współczesnych problemów bezpieczeństwa*, Białystok 2015
Curanović A., *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2010
Dudra S., *Autocephalization of the Church in Ukraine as an Element of Competition between the Patriarchates of Constantinople and Moscow for the Leadership in the Orthodox World*, „ATHENAEUM. Polish Political Science Studies” 2019, nr 63, s. 137–155
Dudra S., *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019

- Dudra S., *Autokefalie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w polityce władz polskich i Patriarchatu Moskiewskiego*, w: *Religijne determinanty polityki*, red. nauk. R. Michalak, Sieniawa Żarska 2014 (seria: *Politologia religii*), s. 59–70
- Kałużny T., *Nowy Sobór Ogólnoprawosławny. Natura, historia przygotowań, tematyka*, Kraków 2008.
- Keleher S., *Orthodox Rivalry in the Twentieth Century: Moscow versus Constantinople*, „*Religion, State & Society*” 1997, nr 2, s.125–136
- Łotocki A., *Autokefalia. Zasady autokefalii*, Warszawa 1932
- Matus I., *Repatriacja Białorusinów z terenów województwa białostockiego do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej we wspomnieniach mieszkańców*, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne*” 1995, nr 3, s. 45–56
- Matwiejuk J., *Model stosunków wyznaniowych w Polsce w latach 1944–1952*, w: *Wyzwolenie czy okupacja? Stosunek społeczności zamieszkujących pogranicze polsko-litewsko-białoruskie do zmieniających się w XX wieku systemów państwowych*, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2006
- Michalak R., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014
- Mińko A., *Kościół Prawosławny*, w: *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie w Polsce mówią o sobie*, red. H. Tranda, M. Patalon, Kraków 2009
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005
- Mironowicz E., *Białorusini w Polsce 1944–1949*, Warszawa 1993
- Mironowicz E., *Polityczne uwarunkowania funkcjonowania Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1920–1939*, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne*” 2005, nr 24, s. 117–152
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989
- Sokołowski J., *Autokefaliczne Kościoły Prawosławne*, „*Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*” 2013, nr 1 (7), s. 255–272
- Sosna G., Fonik D., *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995
- Sychowicz K., *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944–1975*, Białystok 2013
- Tofiluk J., *Autokefalia w rozumieniu Kościoła prawosławnego*, w: *Autokefalie Kościoła Prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2006, s. 11–23
- Urban K., „*Schizma białostocka*”. *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie 1944–1956*, „*Białostocczyzna*” 1991, nr 2, s. 26–29
- Urban K., *Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1944–1956. Studia i materiały*, Kraków 1998
- Znosko A., *Prawosławne prawo kościelne*, cz. 1, Warszawa 1973
- Zyzykin M., *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1933

Stefan Dudra (ur. 1964), historyk i politolog, profesor nadzwyczajny na Uniwersytecie Zielonogórskim. Kierownik Katedry Stosunków Międzynarodowych Instytutu Nauk o Polityce i Administracji UZ oraz Pracowni Badań nad Mniejszościami Narodowymi i Etnicznymi. Członek Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół zagadnień związanych z państwową polityką wyznaniową i narodowościową, w szczególności dotyczących relacji państwo – Kościół prawosławny oraz sytuacji społeczno-politycznej Łemków.

Kontakt: stefan.dudra@wp.pl